УДК 398.8

К.М. Миңнуллин,
И.И. Сабитова

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ БОРЫНГЫ ҖЫРЛАРЫНДА СОМАТИЗМНАРҺӘМ АЛАРНЫҢ ФУНКЦИЯСЕ

В статье рассматриваются вопросы функционирования языковых единиц в татарском песенном творчестве. Выявлены группы соматизмов с учётом активности их употребления в татарских старинных лирических песнях, исследованы переносные, контекстуальные значения отдельных названий частей тела. Особое внимание уделено функциям, роли соматизмов в рассматриваемых текстах. По мнению авторов, основной функцией соматических единиц в татарских лирических песнях является передача эмоций и чувств. Отмечается универсальность лексемы «баш» ‘голова’ в трансляции эмоционально-чувственного мира человека.

Ключевые слова: соматизм, лингвофольклористика, старинные лирические песни, татарский язык.

The article deals with the functioning of language units in the Tatar song art. Groups of somatisms are identified, taking into account the activity of their use in ancient Tatar lyric songs, the figurative, contextual meanings of individual names of body parts are investigated. Particular attention is paid to the functions, the role of somatisms in the studied texts. According to the authors, the main function of somatic units in Tatar lyrical songs is the transmission of emotions and feelings. The universality of the lexeme «bash» ‘head’ in the translation of the emotional and sensory world of a person is noted.

Keywords: somatism, linguo-folkloristics, ancient lyrical songs, Tatar language.

Билгеле булганча, татар лингвофольклористикасы – хәзерге лингвистиканың актив үсештәге өлкәләреннән берсе. Аның тикшерү объекты халык иҗаты текстлары булса, төп бурычы – фольклор телен өйрәнү. Бу эш ике юнәлештә алып барыла: фольклор әсәрләрен төрле яклап өйрәнү (халык авыз иҗаты әсәрләренең лексик составы ачыклана, сүзләрнең семантик, морфологик характеристикалары билгеләнә) һәм сүзлекләр төзү [Галиуллин, 2018]. Әлеге өлкәдә паремияләр (мәкаль-әйтемнәр, канатлы әйтелмәләр) шактый тирән өйрәнелгән.

К. Миңнуллинның татар җырлары текстларында тупланган сүз сәнгате хәзинәсен анализлаган «Һәр чорның үз җыры» хезмәте (2003) татар лингвофольклористикасында тәүге тикшеренүләрдән санала. Автор, җыр текстларының лексик составы, нигездә, татар теленең төп сүзлек фондын чагылдырса да, статистик исәпләүләргә таянып, җырларның төрле төркемнәрендә сүз сайланышы һәм кулланылыш ешлыгының бердәй булмавына игътибар итә [Миңнуллин,

2003, б. 368]. Образлылык тудыру, сүз-сурәт ясау һәм җырларның сәнгать үзенчәлекләре системасын булдыруда аеруча зур роль уйнаган сүзләрнең кулланылыш ешлыгы да югарырак икәнлеген ачыклый [Миңнуллин, 2003, б. 369]. Тикшерүче җырларның лексик фондына тематик яктан зур төрлелелек хас булуын ассызыклый, җыр текстларындагы сүзләрне берничә лексик-семантик төркемгә (кеше, кардәшлек мөнәсәбәтләре һәм рухи дөньяга караган лексика, тормыш-көнкүреш белән бәйле лексика, табигать, туган-үскән җир һәм мохит белән бәйле лексика) бүлеп өйрәнә. Авторның әлеге төркемнәрне берничә төркемчәгә аеруы да игътибарга лаек (туганлыкны, кардәшлекне белдерә торган сүзләр, кеше әгъзаларын белдерә торган сүзләр, кием-салым, бизәнү әйберләре атамалары, аш-су белән бәйле сүзләр, үсемлек һәм хайван атамалары һ.б.) [Миңнуллин, 2003, б. 280–360].

Татар теленең соматик лексикасы төрле яклап тикшерелә: этимологиясе, семантикасы, диалектлардагы соматизмнар өйрәнелә [Рамазанова, 2013], сүзьясалыш потенциалы ачыклана [Сабитова, 2015; Ямалетдинова, 2007]. Соматизмнарның дастаннарда һәм әкиятләрдә кулланылыш үзенчәлекләрен күрсәткән хезмәтләр дә бар [Сабитова, 2019].

Шул ук вакытта фольклор текстларындагы соматизмнарның мәгънәләрен, алардагы семантик үзгәрешләрне, синтагматик һәм парадигматик бәйләнешләрнең үзенчәлекләрен билгеләп, җентекләбрәк өйрәнү актуаль мәсьәләләрнең берсе булып кала.

Тәкъдим ителә торган мәкаләдә татар халкының борынгы лирик җырлары текстларында соматизмнарның кулланылышы тикшерелә, аерым сүзләрнең мәгънәләре тулыландырыла, халкыбызның этник портретына кайбер штрихлар ачыклана.

Фәнни тикшеренү өчен соматик берәмлекләр, тоташ сайлап алу ысулы белән, 1988 елда басылып чыккан «Татар халык иҗаты. Тарихи һәм лирик җырлар» җыентыгыннан тупланды [Татар халык..., 1988]. Лирик җырларның асылында һәркем күңеленә хуш килгән, һәр кешегә якын эчке кичерешләр, уйланулар, хис-тойгылар ята. Әлеге төркемгә йолаларга һәм тарихи вакыйгаларга мөнәсәбәте булмаган җырлар керә.

Җыентыкта теркәлгән 585 лирик җырның 406 сы борынгы лирик җырларга карый. Алар 8 төркемгә («Туган ил, туган як», «Социаль тормыш, хәсрәтле дөнья», «Чит җирләрдә бәхет эзләүчеләр моңы», «Гомер агышы, яшәү кадере», «Хатын-кыз язмышы», «Мәхәббәт җырлары», «Дуслык, туганлык, мәҗлес җырлары», «Шаян җырлар») бүленгән [Татар халык ..., 1988, б. 120–334].

Соматизмнар – җыр текстларында кулланыла торган иң популяр лексик берәмлекләр. Бу – җырның төп сурәтләү объекты кеше, аның эчке кичерешләре, кыяфәте, килеш-килбәте, тышкы матурлыгына бәйле булу белән аңлатыла. Татар халкының борынгы лирик җырларында сомонимнардан *баш*, *бит* / *йөз* / *чырай* / *чәһрә*, *ирен*, *авыз* /

агыз / ауз, *маңгай*, *түбә*, *кул*, *аяк*, *бармак*, *эч / корсак*, *бил*, *арка / сырт*, *күкрәк / изү*, *терсәк*, *беләк*, *муен*, *тез*, *иң*, *гәүдә*, *тән*, *буй*; сенсионимнардан *күз*, *колак*, *тел*, *чәч/сач*, *керфек*, *каш*, *сакал*, *мыек*, *толым*, *тырнак*; остеонимнардан *кабырга*, *теш / деш, сөяк*; планхнонимнардан *йөрәк*; агнионимнардан *кан* лексемалары, шулай ук кеше әгъзаларының авырту хәлендә булуы, физик төзелеше белән бәйле лексикадан *шеш, сызлавык* һәм *миң* сүзләре теркәлгән.

Анализ күрсәткәнчә, борынгы лирик җырлар текстында очраган соматизмнарны, куллану ешлыгына карап, өч төркемгә бүләргә мөмкин: куллану ешлыгы югары (*йөрәк*, *күз*, *баш*, *йөз*, *эч*), куллану ешлыгы уртача (*күкрәк*, *кул / әл*), куллану ешлыгы түбән (*колак*, *тел*, *чәч / сач*, *керфек*, *каш*, *авыз / агыз/ ауз*, *маңгай*, *муен*, *арка* һ.б.) булган берәмлекләр. Рус лирик җырларында *баш, йөрәк, кул, чәч* исемнәренең шулай ук югары ешлыклы булуы [Ван, 2019, б. 142] – безнеңчә, төрле культураларда кешенең рухи дөньясын, кичерешләрен, килеш-килбәтен тасвирлауда охшашлык булуны күрсәтә торган факт.

Кеше әгъзаларын белдерә торган сүзләр тарихи яктан бик борынгы чорларга карый. Шуңа күрә дә борынгы лирик җырларда кайбер лексемаларның фонетик вариантлары да очрый: *чәч / сач, авыз / агыз / ауз, теш / деш*. Шулай ук хәзерге вакытта бары тик язма әдәби истәлекләрдә генә сакланып калган *әл* архаизмы «Кыз балалар, бичаралар» җырында, ә искергән *чәһрә* сүзе «Чәһри асыл кыз бала» җырында теркәлгән [Татар халык ..., 1988, б. 291].

Телнең үсеш-үзгәреше барышында соматизмнарның семантикасы киңәйгән, күптөрле яңа мәгънәләре һәм мәгънә төсмерләре, күчерелмә мәгънәләре барлыкка килгән. Мәсәлән, «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә *баш* сомонимының – 30 [Татар теленең..., 2020, т. 1, б. 459–461], *күз* сенсонимының – 22 [Татар теленең..., 2017, т. 3, б. 528–529], *кул* сомонимының – 19 [Татар теленең ..., 2017, т. 3, б. 481–482], *эч* сомонимының – 9 [Татар теленең..., 1981, т. 3, б. 558], *йөрәк* планхнонимының – 9 [Татар теленең..., 2020, т. 2, б. 770], *йөз* сомонимының – 8 [Татар теленең..., 2020, т. 2, б. 760–761], *күкрәк* сомонимының 8 [Татар теленең..., 2017, т. 3, б. 561–562] мәгънәсе күрсәтелгән.

Әлеге сүзләр, кагыйдә буларак, туры мәгънәдә кешенең тышкы кыяфәтен сурәтли (мәсәлән, «Аччы, туташ, ишегеңне» җырында *күз, каш, керфек, ирен, чәч, теш, бармак, тырнак, йөз / бит, күкрәк, буй* лексемалары [Татар халык..., 1988, б. 213]), шулай ук адресатның үзенчәлекле күзаллавын (*Ак пирчәткә – кызлар бүләге, Кызлар* ***аузы*** *– йөзем җиләге;* ***Авызың*** *да уймак,* ***тешең*** *энҗе,* ***Телең*** *дә оҗмах ачкычы*; *Сикертмә* ***каш****, бөдрә* ***чәч****, Үпкәләмә үпмәгәч!;* ***Буй*** *гынаең зифа,* ***йөзең*** *күркәм, Яман күздән, җаныем, саклан син; Ярны ла сөйсәң, сөй матурын Ак* ***сөякле****, кара* ***кашлысын****; Ике* ***бите*** *кызыл алма, Кызылырак алмадан да; И алтын* ***чәч****, гәүһәр* ***баш****, Күз өстендә кыйгач* ***каш****;* ***Кашларың*** *кыйгач,* ***йөзләрең*** *кояш, Күңлем*

*яктыра, күрсәм, җанашым; Кара **кашым**, йолдызым, Энҗе **тешем**, гөл **йөзем**, Ак **чыраең**, кыйгач **кашың**, күреп туймыйдыр күзем* һ.б.) чагылдыра.

Шул ук вакытта лирик җырларда соматизмнар кешене тискәре яктан бәяли торган сүзләр белән бергә сирәк кулланыла: *Таң йолдызы калкып бара, Син егетнең **йөзе** кара.*

Гомумән, лирик җырлар текстларында әгъза атамаларының күчерелмә мәгънәдә кулланылуы күзәтелә. Мәсәлән, *күкрәк* атамасы «кичерешләрнең, хисләрнең һ.б.ның шартлы билгесе; күңел» мәгънәсендә бирелә: *Бакмагызчы минем шат йөземә, и дусларым, **Күкрәкләрдә** хәсрәт, күздә яшь; Чит җирләрдә йөргән егетләрнең **Күкрәкләре** дәртле, күзе яшь; Нурлы гына йөзем бик саргайды **Күкрәкләрем** тулы сагышка.* Әлеге лексеманың татар теле сүзлекләрендә теркәлмәгән «йөрәк» мәгънәсендә кулланылган очрагы да бар: *Күкрәп кенә типкән **күкрәгемдә** Ачы хәсрәт катулары бар*. Җыр текстларында *эч* лексемасы да «йөрәк, күңел» мәгънәсендә еш очрый: *Мин бара алмыйм яңгыр яуганга, Мин җырлыймын **эчем** янганга; Бәхетләрем булмаганга **Эчем** сагыш, күзем яшь; **Эчкенәем** аркама ябышкан Кайгы-хәсрәт белән сагыштан; Ата балалары түзә икән **Эчкенәе** тулы сагышка; Карурман кошлары, **Эчләремнең** пошканы* һ.б.

Кул атамасының «тиң, лаеклы, иш, пар» мәгънәсе *Бәдриҗамал безгә **кул** түгел, Йөзгә матур, буйга зур түгел* контекстында очрый. Шул ук сомоним «иялек, хуҗа булу» мәгънәсенә дә ия: *Тарырсыңмы икән **кулларыма**, Зөһрәдәй матур җан сөйгән?; Кадерле лә иде бу башкаем Әткәй, әнкәй кулында чакта.*

Билгеле булганча, фольклор текстына эләгеп, сүз яңа мәгънә төсмерләрен ала, ягъни сүзнең семантикасы киңәя. Мәсәлән, *Ул чын җимешләр гел бетмәсен, **Башыгыздан** дәүләт китмәсен* контекстында *баш* лексемасы яңа мәгънәдә кулланыла: «карамагында (булу)». Әлеге мәгънә дә татар теле сүзлекләрендә теркәлмәгән. Текстларга ясаган анализ *баш* соматизмы кеше тәне әгъзаларының иң мөһимнәреннән берсе буларак кабул ителүен күрсәтә. Ул тормыш-яшәеш, гомер, сәламәтлек символы буларак күзаллана: *Кара кашым, асыл ташым, Исән үк булсын, кайтыр ла **башым**; Маллар кыйбат түгел, **баш** кыйбат; Исәплимен дә мин, әй, еглыймын, Харап булды, әнкәй, яшь **башым**; Кар сай булса, читләрдин чабарбыз, **Баш** сау булса, малларын табарбыз. Баш* соматизмы, **газиз, кайгылы, моңлы, ялгыз, бәхетле** сыйфатлары белән бергә килеп, кешенең эчке дөньясын ачып бирергә ярдәм итә: *Илемдә үскән егет идем, Сәфәр китте **газиз башларым**; Байкал күле тозлы икән, Бу **баш** нигә **моңлы** икән?; Кисмәдем каен башын Шуңа **кайгылы башым**; Чит илләрдә йөри **ялгыз башым** Адашып ла калган торнадай; Кайда гына барсаң, бәхетең булса, **Бәхетле** генә **башлар** хур булмас*. Җан-тән, шәхес» мәгънәсендә дә кулланыла: *Синең кара кашың өчен ашыйлар бит **башымны**; Кызыл мәрҗән йөзек кашында, кыз кайгысы егет **башында**.*

Лирик җырлардагы тән әгъзалары атамаларының характерлы үзенчәлеге – лирик герой кичерешләрен тагын да тирәнрәк сурәтләү максатыннан, еш кына аларның иркәләү-кечерәйтү аффикслары белән кулланылуы: *йөрәккәем*, *йөзкәем*, *башкаем*, *күзкәйләрем*.

Йөрәк, күз, йөз, каш соматизмнары исем, сыйфат белән ярашып, лирик геройның эчке дөньясы, аның адресатка мөнәсәбәте турында мәгълүматны үз эченә алган үзенчәлекле код ролен дә башкаралар: *йөрәк парәм*, *йөрәк маем*, *гөл йөзем*, *ике күзем*, *кара күзем*, *зәңгәр күзем*, *кара кашым*, *энҗе тешем, күз өскәйләремдә кашым, күз нурым, алма битем, нурлы йөзем* һ.б.

Тикшеренүләр күрсәткәнчә, лирик җырлар текстларында соматизмнарның төп функциясе – лирик геройның эмоциональ халәтен сурәтләү. Тән әгъзалары исемнәре мәхәббәт хисләрен аеруча аһәңле белдерергә ярдәм итә. Бу бигрәк тә *йөрәк*, *күз*, *йөз*, *эч*, *каш*, *чәч*, *баш* соматизмнарына хас: *Шәкерт мәдрәсәгә йөридер, Күрсәм, **йөрәк** маем эридер*; *Алып эчтем суның салкынын, Ул да басмый **йөрәгем** ялкынын*; *Су салкынын балыклар сизәләр, Сөйгән ярлар **йөрәкне** өзәләр*; *Карасам, **күземнең** нуры кала, Җаныем киткән юлларга*; ***Күзем** йомсам, **күз** алдымда Хафизәләм иркәм гәүдәсе*; *Син җаныемны уйлый-уйлый, **Йөзләремдә** нурлар калмады*; ***Эчем** ялкын, тышым салкын, Мәрфуга, Мәрфуга, аппагым, саргайганны кем белсен*; *Сикерткәләп **кашларыңны**, Әйләндердең **башларымны***; *Карарга да кыймыйм йөзләреңә, **Күз алмакай** гына эридер; Кемнәрнең ярларын кемнәр сөймәс, **Чәчкәйләре чәчкә** бәйләнгәч лә; Барма, егет, ят илләргә, **Чәчем** сиңа бәйләнә; Насыйп булыр микән, җаным, безгә Бер ястыкка **башлар** куярга; Гыйшык хәле бик яман хәл, Май кундырмый, бәгърем, **йөрәккә*** һ.б.

Йөрәк, *күз*, *баш*, *йөз*, *эч* лексемалары татар лирик җырларында сагыш, сагыну, юксыну, моң, кайгы, хәсрәт, ялгызлык хисләрен тапшыру функциясен дә үти. Аны берничә төркемгә аерып карарга мөмкин:

1) туган ил, туган җирне сагыну: *Безнең дә генә илләр кай тарафта, Алмас та гына идем **күземне***; *Туган җирем исемә төшсә, **Башымнан** һушым китә; **Эченәкәем** уттай, әй, кабына, Туган илкәемне сагынып; Кычкырмачы, кәккүк, син кычкырма, Эч**кенәемне** минем пошырма! Кәккүгем, Чит җирләрдә үтә яшьлегем! Туган җирем, туганнарым сагынам, --- Уйламаган идем сагынулардан Саргаер дип нурлы **йөзләрем***);

2) туганнарны, дусларны сагыну: *Якташым юк, юк туганым, **Йөрәккәем** көн дә өзелә; Сезнең дә авыл, безнең авыл Аралары алтмыш чакырым; Алтмыш кына түгел, йөз егерме, дусларым, Сезне күрергә **күзем** тилмерде; Без китәрбез инде сез калырсыз, Ни эшләрбез **йөрәкләр** янганда?*);

3) ата-ананы сагыну: *Үлмәсә егет үлми икән **эче** тулы сагышка, И анам, бик сагынам, калды миннән аерылып; Ак күгәрчен булып*

*төшемә керә Әнкәемнең **күкрәк** сөтләре; Шомырттан кара **чәчемне** майлыймын да тарыймын, И анам, бик сагынам, калдың миннән аерылып*;

4) баланы сагыну: *Бәбекәем өчен елап Күрмәс булды **күзләрем;** Шул балалар дия-дия, Карлыган **күзем** бетердем*;

5) үткән гомерне сагыну: *Моңлана ла күңел, **күз** яшәрә, Үткән гомерләрне, әй, уйласам*;

6) сөйгән ярларны сагыну: *Туган җирләр калды еракта, Сөйгән ярлар тора **йөрәктә**; Син җаныемны уйлый-уйлый, **Йөзләремдә** нурлар калмады; Карасам **күземнең** нуры кала Җаныем киткән юлларга; Нидән бу матурның **йөзе** сары? Янында йөрергә, абау бәгърем, яры юк; Якын араларда күршәлмәсәк, **Йөздә** сары, күздә яшь булыр; Үзең дә генә анда булган белән, Син китмисең минем дә **йөрәктән;** Я кайтырбыз, я кайтмабыз, тулган аем, **йөрәк** маем Күрешергә туган илгә; Ике **күзем** юлда була, Килеп китсәң ни була?; Аерылдым гүзәлемдин Шуңа **йөрәкләрем** яна; Күзем йомсам, күз алдымда Хафизәләм иркәм **гәүдәсе***;

7) ялгызлыктан сагышлану: *Ялгыз гына **башым**, юк юлдашым, дусларым, ишләрем, Ничек баш кынаемны кичерәем?; Карурман кошлары, **Эчләрем** пошканы, Ялгызым ят илдә йөримен*;

8) кайгы-хәсрәт, борчу-уй, сагыштан рухи сызлану кичерү: *Ачы хәсрәт, төрле сагыш – Бар да безнең **башларда;** Нурлы **йөзләрне** саргайта Бу дөньяның уйлары; Төрле хәсрәт-уйны күп уйласам, Дивана ла була бу **башым;** Кайгы да хәсрәт яман икән, Май кундырмый икән **йөрәккә;** Үзегез рәхәтләрдә калдыгыз, Безнең **башны** утларга салдыгыз; **Эч** кенәем аркама ябышкан Кайгы-хәсрәт белән сагыштан; Әле дә хәсрәтләрем юк кебек, Яна **йөрәккәйләрем** ут кебек; Нурлы гына **йөзем** ник саргайды **Күкрәкләрем** тулы сагышка; Кеше хәлләрен лә кеше белми, **Эчкәйләрем** яна төтенсез; Бу да дөньяларның хәсрәтеннән Ике **күз** генәмне кан ишкән.*

Лингвистлар фикеренчә, *сагыш* «кешенең психоэмоциональ өлкәсенең мөһим өлеше булып тора». «Сагыш» концепциясенең иң еш кулланылган мәгънәләренең берсе – ностальгия: туган җирне сагыну хисе, җирсү. Бу, әлбәттә, татарларның таралып яшәве белән дә аңлатыла [Василова, 2006, б. 10].

Баш, күкрәк, гәүдә, кул, йөрәк, муен соматизмнары борынгы лирик җырларда эш авырлыгы белән ассоциацияләнә торган халәтләрне тасвирлау функциясен башкара, чөнки физик эш чыдамлылык, көч, билгеле бер күнекмәләр таләп итә: *Маллар эзләп читтә йөри торгач, Каннар савып бетте **йөрәккә;** Фани дөнья малы өчен Йөрәккә утлар каба; Бай кул астында хезмәт итү **Йөрәктәге** майны эретәдер; **Муен** тамырларым корып бетте, Бер минут та рәхәт тормадым, Идел камышы, бурлак сагышы; Нindәй нужаларга дучар булмай Ялчы булган мескен ир **башы;** Аталардан бала яшьли калса, **Күкрәк** көче белән мал табар; Чит илләрдә йөргән егетләрнең Иленә кайта коры **гәүдәсе;** Илаһи бирмәгән бәхетләрне Тотып алып булмый*

кул *белән; Кече яшьтән бирле авыр хезмәт,* ***Баштан*** *акылларымны җибәрә* *һ.б.*

Кул, баш, күз кебек кайбер атамалар ирексездән сөймәгән кешегә кияүгә китәсе кызның ачы хәсрәтен дә чагылдыра: *Ят* ***кулына*** *биргән көннән, әнкәй, Бетте сөйгән кызың ардагы*; *Ардакларда торган газиз балаң Хәзер* ***күз*** *яшь түгә аулакта; Бирмәдең, әтием, үз тиңемә, Бирдең картка, адәм кименә. Әтием,* ***башымны*** *бәйләдең, Сөйгән ярымнан җәлләдең.*

Борынгы лирик җырларда яңа гаиләдә яшәүнең авырлыгы *йөз, баш, маңгай* лексемалары ярдәмендә күрсәтелә: *Усал каениш киленен кага, анакаем,* ***Йөзенә*** *сары суксын дип*; *Кадерле лә иде бу* ***башкаем*** *Әткәй, әнкәй кулында чакта;* ***Маңгай*** *тирең сибеп эшләсәң дә, Һич ярап булмый ятларга; Бай да тормышлар кешене картайта, кырыс кайнишләр* ***йөзне*** *саргайта*.

Гомумән, соматизмнар, җыр текстларында еш кулланылып, конкрет эмоцияләрне, хис-тойгыларны сурәтләү функциясен башкара. Әлеге төркемгә караган лексика мәхәббәт хисләрен, тойгы-кичерешләрне тасвирлауда аеруча актив. Геройның төрле хис-эмоцияләрен гәүдәләндерүдә *баш* сомонимы универсаль булып тора.

Әдәбият

Ван Х. Кодовая функция соматизмов в русской лирической песне // Вестник Томского государственного педагогического университета (Tomsk State Pedagogical Universitu Bulletin), 2019. Вып. 4 (201). С. 138–149.

Василова А.Ш. Лингвокультурный концепт «сагыш» (тоска) в татарской языковой картине мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2006. 22 с.

Галиуллин К.Р. Татар фольклоры теле: мәкальләр, канатлы әйтелмәләр, җор сүзләр һәм әйтемнәр: сүзлек. Казан: ТӘһСИ, 2018. 588 б.

Миңнуллин К.М. Һәр чорның үз җыры. Казан: Мәгариф, 2003. 400 б.

Рамазанова Д.Б. Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика. Казан, 2013. 364 б.

Сабитова И.И. Словообразовательный словарь татарского языка: лексика тематической группы «Человек». Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2015. 160 с.

Сабитова И.И. Татар телендә тән әгъзалары атамаларының халык авыз иҗатындагы синонимнары (дастаннар мисалында) // Фәнни Татарстан, 2019. № 2. Б. 14–18.

Сабитова И.И. Соматизмы в сказках татар Добруджа и их параллели в татарском языке // Ученые записки крымского инженерно-педагогического университета. Серия: филология, история. № 3–4. Симферополь: РИО КИПУ имени Февзи Якубова, 2019. С. 26–30.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. 1 т. (А – В). Тулыл. һәм төзәт. 2 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2020. 751 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. 2 т. (Г – Й). Тулыл. һәм төзәт. 2 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2020. 783 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: III том: К. Казан: ТӘһСИ, 2017. 744 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: өч томда. III т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. 831 б.

Татар халык иҗаты. Тарихи һәм лирик җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 488 б.

Ямалетдинова А.М., Латыпова И.А. Тематический русско-татарский словообразовательный словарь (На материале тематической группы «Человек. Части человеческого тела (организма)»). Туймазы, 2007. 119 с.

Миңнуллин Ким Мөгаллим улы,
филология фәннәре докторы, профессор,
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать
институты директоры

Сабитова Илһамия Исламетдин кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел,
әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге
өлкән фәнни хезмәткәре